

KULTURA CHUDOBY

Bc. Ladislav TOUŠEK
student, Katedra antropologie ZČU

Abstract

This essay contains about the culture of poverty as a special socio-cultural phenomenon. Different approaches and perspectives are discussed.

V roce 1959 ve studii *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty* formuloval americký antropolog Oscar Lewis analytický model *kultury chudoby*. Jeho myšlenka nebyla nikterak nová a v podstatě bychom ji mohli nalézt u Engelse(1) v jeho knize *Postavení dělnické třídy v Anglii* (2) ve které hovoří o "zbídačené dělnické třídě" (3), jež žije v chudobě doprovázené deprivací a odlišnou kulturou. (4) Samotná marxistická inspirace je v Lewisově díle zřetelná. Je tedy paradoxem, že se jeho model stal typickým příkladem konzervativního smýšlení v bádání o chudobě. (5)

První kritické reakce se objevily nedlouho poté, co byl tento koncept uveden na svět. Pro větší přehlednost si je dovoluji rozdělit do dvou, resp. tří oblastí: (1) kritiky konceptu, jejichž zdrojem je tradiční spor o příčinách chudoby, kdy na jedné straně stojí názor, který chápe chudobu jako důsledek uspořádání sociální struktury společnosti a na druhé straně názor, jenž chápe chudobu spíše jako důsledek chování a osobních charakteristik samotných jedinců. (6) (2) oblast, do které bych zařadil kritické reakce, jež vycházejí ze střetu mezi teoretickým konceptem sociální struktury a antropologickým konceptem kultury, resp. reakce vycházející z nepochopení antropologického pojmu kultury. Obě oblasti však nelze chápat odděleně, neboť se vzájemně prolínají, a proto se jimi budu zabývat souběžně. A konečně (3) oblast, kterou bych nazval jako "metodologickou" či "analytickou" a do které by patřily reakce - troufám si tvrdit - více relevantní a tématicky odlišné od předchozích. Vzhledem k tomu, že se jedná o problematiku nejlépe přehlednou, začnu právě touto.

Prvním, z lineárního pohledu, metodologickým nedostatkem, který byl Lewisovi při formulaci konceptu kultury chudoby vyčítán, byl samotný sběr dat, který byl omezen na prostředí rodiny, jako základní (a jediné) jednotky výzkumu. (7) Ačkoliv je rodina dominantní institucí v prostředí kultury chudoby, je pochopitelné, že se nelze omezit pouze na ni a studovat ji bez souvislosti k sociálnímu prostředí, jak samotného ghetta, tak majoritní společnosti. (8)

Na základě takto získaných dat Lewis, dle svých kritiků, formuluje teoretický koncept, který je nedostatečně empiricky zakotven a který si nárokuje uplatnění i mimo zkoumané prostředí. (9) Právě zobecňování a formulace znaků, jenž by měli být pro kulturu chudoby typické se staly předmětem některých kritik a hodnotících výzkumů. Např. Parker a Kleiner na základě svých výzkumů (kvantitativního charakteru) mezi obyvateli "čenošského" ghetta v USA(10) dospěli k závěru, že mnoho ze znaků subkultury chudoby netvoří jeden segment hodnot a zvyků jí vlastní, ale jsou širokým souborem znaků, které jsou sdílené širší společností. K podobným výsledkům dospěli i ostatní badatelé na základě obdobných výzkumů v USA(11) a

taktéž některé studie z Jižní Ameriky. (12) Ovšem našly se i některé výzkumy, které do určité míry dávaly za pravdu Lewisovi a zdůrazňovaly, že lze najít odlišné znaky v podobě hodnotového systému u lidí žijících v prostředí chudoby. (13)

Mohlo by se zdát, že teze kultury chudoby zůstala ve většině případech nepotvrzena či dokonce vyvrácena na základě empirických poznatků. Ovšem musíme vzít v úvahu, že Lewis o konceptu kultury, stejně tak jako jiní sociální vědci, hovořil v ideální rovině a zdůrazňoval, že jím formulované znaky kultury chudoby variují. Nehledě na to, že s tím, jaké znaky byly či nebyly ohodnoceny jako specifické pro kulturu chudoby, souvisí problematika širší, a to, jak který sociální vědec chápe pojmy *subkultura* či obecněji - *kultura*. Dále lze najít souvislost ze základním problémem bádání o chudobě - zda sledované znaky jsou příčinou chudoby či její konsekvencí. Tedy v obou případech problematika, kterou jsem již pojmenoval a které se budu věnovat.

Mezi další nedostatky Lewisovi práce lze, dle kritiků konceptu, zařadit jeho nesystematičnost či neexplicitnost, a to především při užívání pojmu *subkultura*, resp. *kultura*. Ačkoliv sám Lewis podává důvod, proč namísto pojmu *subkultura* používá pojmu *kultura chudoby*, (14) byl kritizován, zejména Charlesem Valentinem, (15) který zdůrazňoval, že ačkoliv na některých místech Lewis jasně formuloval, že má na mysli subkulturu a nikoliv kulturu, z ostatních částí textů to není zřetelné. To je dle Valentina způsobeno především tím, že - podobně jako ostatní sociální vědci - užívá tohoto pojmu bez jasného vymezení a bez žádoucí kontextualizace, myšleno ve vztahu ke kultuře majoritní. (16)

Za negativní aspekt Lewisova konceptu lze taktéž označit jeho staticnost, nebo-li to, že není dynamický, (17) z čehož vyplývá až fataličnost konceptu - kultura chudoby jako neustále sebereprodukcující se nadindividuální entita bez vztahu ke kulturním změnám a širšímu sociálnímu prostředí, kde jsou jedinci pouhými vehikulami. (18) Ovšem je otázkou, zda nějaký analytický model takový být může.

Rovněž se dá uvažovat nad tím, zda chápat model kultury chudoby jako explanační či deskriptivní. Pokud o něm budeme uvažovat jako o explanačním modelu, nabízí se otázka, co má vlastně vysvětlovat. Původ chudoby? Přežívání chudoby? Vysokou míru deviantního chování (z pohledu majority) uvnitř subkultury chudoby? Nebo je tento model pouze vhodnou deskriptivní nálepkou? (19) Tyto otázky jsou poměrně zásadní... , jestliže užívám konceptu kultury chudoby jako explanačního modelu, nestačí jím pouze vysvětlovat chování nositelů této kultury, ale musím se ptát po příčinách vzniku těchto vzorců chování a nestačí prosté konstatování, že se jedná o adaptivní mechanismus na určité podmínky, protože tyto konkrétní podmínky musejí být jasně vymezené a definované. Ovšem tímto se dostáváme do bludného kruhu následků a příčin chudoby, kde nelze najít jednoznačnou odpověď.

V předcházejících odstavcích jsem se zabýval aspekty Lewisova konceptu kultury chudoby, které jsem označil jako "metodologické" či "analytické" a které se bezpochyby týkají přímo a pouze jeho přístupu. V následující části bych se rád věnoval kritice kultury chudoby, která dle mého názoru již přímo nesouvisí s osobou Oscara Lewise a jeho konceptem, tak jak ho formuloval, ačkoliv se jedná o hlavní proud námitek, které proti konceptu byly směřovány a ačkoliv do určité míry pramení z nedůslednosti Lewisova přístupu.

Od té doby, co se začalo rozlišovat mezi *deserving poor* a *underserving poor* a chudoba přestala být považována za něco "požehnaného", objevili se dva základní názory(20) na

příčinu chudoby *underserving poor*. (21) První názor říká, že chudí si mohou za svoji chudobu sami v důsledků svých vlastností a svého jednání. Tento názor byl (je) prosazován především konzervativně orientovanými jedinci a bývá někdy označován jako názor "behavioristický". Oproti tomu, druhý názor tvrdí, že chudoba je způsobena špatným uspořádáním společnosti její nerovností a že chudí jedinci jsou determinováni sociální strukturou. Tento názor je zastáván převážně liberálně smýšlejícími a bývá nazýván jako "deterministický". (22) Jak píše Petr Mareš: "*Vymezení příčin chudoby s sebou nese ideologickou zátěž.*" (23)

Sám Oscar Lewis formuloval kulturu chudoby jako specifický konceptuální model, který popisuje subkulturu západní společnosti, která má vlastní strukturu a vnitřní logiku a vlastní způsob života, který je předáván z generaci na generaci. (24) Kultura chudoby je, dle Lewise, reakce a adaptační mechanismus na určité podmínky ve společnosti a jakmile jednou vznikne má tendenci se reprodukovat. (25)

Z výše uvedeného je zřetelné, že Lewis chápe kulturu chudoby jako výsledek "situačních faktorů" (26) či sociálních podmínek, přičemž neopomíjí zdůraznit zdroj těchto podmínek - širší společnost a dále zdůrazňuje úlohu socializace jedince v takovýchto podmínkách. Bylo by tedy liché zařazovat Lewise do té či oné škatulky, ale přesto se to stalo. Situaci vystihuje William Wilson v knize *The Truly Disadvantaged* z roku 1987: "*Although Lewis was careful to point out that basic structural changes in society may alter some of the cultural characteristic of the poor, conservative students of inner-city poverty who have built on his thesis have focused almost exclusively on the interconnection between cultural traditions, family history, and individual character.*" (27)

Zjednodušeně řečeno: Konzervativně orientovaní badatelé převzali koncept kultury chudoby za svůj, aby tak podpořili své "behavioristické" hledisko a naopak liberálně orientovaní ho podromini silné kritice. Třetí plochou byla především myšlenka sebereprodukce kultury chudoby a fakt, že Lewis tak, dle kritiků, opomíjí roli společnosti při vytváření kultury chudoby a klade vinu za chudobu na samotné oběti ("*blamed the victim*"). Pro ilustraci uvádím citaci z knihy *Poverty and culture* od Charlesa Valentine, jednoho z hlavních kritiků konceptu a zdůrazňuji, že prakticky všechny ostatní kritiky (28) konceptu jsou stejného charakteru: "*That is, these conditions are phenomena of the environment in which the lower class lives, determined not so much by behaviors and values of the poor as by the structure of the total social system. It may be suggested also that this larger structure is perpetuated primarily by the economic and political actions of the non-poor. Then we may view behaviors and values peculiar to the poor as responses to the experience of their special socioeconomic environment and as adaptations to this environment. Moreover, this view does not require that distinctive socialization patterns of personality configurations be invoked to explain class-specific beliefs and practices*" (29) Dále: "... *lower-class life does not actually constitute a distinct sub-culture in the sense often used by poverty analysts, because it does not embody any design for living to which people give sufficient allegiance or emotional investment to pass in on to their children.*" (30)

Již jsem uvedl, že Lewis při konceptualizaci svého modelu bral v úvahu podmínky širší společnosti a konstatoval, že kultura chudoby je reakcí a adaptačním mechanismem na tyto podmínky, a proto si dovoluji konstatovat, že výše uvedené námitky v citaci, které se příliš neliší od těch ostatních, jsou v podstatě liché, resp. nejsou přímo s modelem kultury chudoby v rozporu. (31) Co se týče druhé části citace, týkající se socializace a tendence

sebereprodukce kultury chudoby, použil bych komentář známého představitele urbánní antropologie Ulfa Hannerze: *"I believe, however, that anthropologists have usually seen learning by role-modeling and through exposure to imageries and expectations as major modes of cultural transmission. It then seems obvious that once adaptations have occurred in one generation, the following generations living in the same opportunity structure do not make their adaptations in a cultural vacuum; they are at least implicitly socialized into those of their predecessors, regardless of what value the latter attach to their way of life."* (32)

V citaci je naznačen druhý aspekt kritiky konceptu kultury chudoby, a to špatné chápání pojmu kultura či subkultura, neboť Valentine v podstatě opomíjí základní tezi, že kultura je předávaná z generaci na generaci a také se u něj objevuje rozpor mezi konceptem sociální struktury a konceptem kultury. Omyl je dále zřetelný především u některých sociologů. Vzorovým příkladem je studie *American Apartheid*, ve které autoři Massey a Denton píší: *"Although Lewis explicitly connected the emergence of these cultural patterns to structural conditions in society, he argued that once the culture of poverty was established, it became an independent cause of persistent poverty."* (33) *"In response to the harsh and isolated conditions of ghetto life, a segment of the urban black population has evolved a set of behaviors, attitudes and values that are increasingly at variance with those held in the wider society. Although these adaptations represent rational accommodations to social and economic conditions within the ghetto, they are not widely accepted or understood outside of it, and in fact are negatively evaluated by most of American society."* (34) *It is not a self-perpetuating "culture of poverty" that retards black educational progress but a structurally created and sustained "culture of segregation" [sic!, pozn. autora] that, however useful in adapting to the harsh realities of ghetto life, undermines socioeconomic progress in the wider society." Over time, however, as intense racial isolation and acutely concentrated poverty have continued, ghetto attitudes, values, and ideal have become progressively less connected to those prevailing elsewhere in the United States. More and More, the culture of the ghetto has become an entity unto itself, remote from the rest of American society and its institutions, and drifting ever further afield."* (35) Je zřetelné, že autoři, ačkoliv koncept kultury chudoby kritizují, nejsou s ním prakticky v rozporu, což sami potvrzují zavedením do určité míry analogického pojmu *culture of segregation*. Spíše se zdá, že je zde s modelem kultury chudoby zacházeno nevhodně. Obdobně je tomu tak i u jiných sociálních badatelů. Avšak je nutno uvést, že určité důvody, proč tomu tak je. Tyto důvody, které zde byly již jmenované či naznačené, bych shrnul do několika bodů: nedůsledná konceptualizace modelu kultury chudoby samotným Lewisem, a to hlavně v podobě nedostatečného důrazu na vnější příčiny chudoby (obecněji na širší podmínky společnosti), nedostatečné empirické zakotvení modelu a jeho následná generalizace. Uvedené důvody byly dále znásobeny převzetím konceptu konzervativními badateli a jeho následným "očesáním".

Jako protiargument k uvedenému, lze uvést fakt, že Oscar Lewis vycházel z teoretických a metodologických pozic antropologie a jeho zájmem byl výzkum kultury (subkultury) slumů. Je tedy pochopitelné, že na rozdíl např. od sociologů, se primárně orientoval na samotnou subkulturu a abstrahoval od "markostrukturních" podmínek společnosti a jeho přístup lze takto označit za adekvátní, což potvrzuje názor Wilsona, který, v souladu s Ulfem Hannerzem, konstatuje, že bádání o chudobě se musí odehrávat ve dvou rovinách - analýze makrostrukturálních podmínkách společnosti a kulturní analýze, kde se tyto podmínky projevují. (36) Wilson tento názor demonstruje za pomoci příkladu nezaměstnanosti (zaměstnání není pouhý způsob obstarávání obživy, ale má dalekosáhlé důsledky na život jedince a jeho blízkých) a vytvářením specifických hodnot spojených s tímto stavem a

přenosem těchto hodnot na potomky. (37) Avšak sám používá koncept *sociální izolace*, (38) a to především z důvodů zmiňované konotace modelu kultury chudoby.

Jeho koncept sociální izolace je do určité míry analogický k jinému konceptu, (39) který je v současnosti poměrně populární - konceptu *sociální exkluze*, který má oproti kultuře chudoby zřetelné výhody: je deskriptivní i explanační, (40) je dynamický a hodnotící. (41) V podstatě se ovšem tyto dva modely nevylučují a lze je, dle mého názoru, aplikovat zároveň (42). Tímto jsem ale vyčerpal možnosti tohoto textu, neboť nastíněná problematika si žádá samostatné téma. Závěrem bych ještě upozornil, že debata o chudobě, která zde byla naznačena v souvislosti s kritickými reakcemi vůči modelu kultury chudoby, zdaleka neutichla, ba právě naopak - probíhá ještě horlivěji, a to především v souvislosti s pojmem *underclass*.

- 1) Ve skutečnosti se jedná spíše o myšlenku Marxe.
- 2) Engels, B.: Postavení dělnické třídy v Anglii. Praha: Svoboda, 1950.
- 3) Viz Marxův termín lumpen proletariát.
- 4) Mareš 1999:100-103; VIC - HOWARDS 1991: 100.
- 5) Vic - Howard 1991:101.
- 6) Srv. Mareš 1996:60-69, rovněž viz následující odstavce tohoto textu. Extrémním příkladem názoru, který zde byl prezentován jako druhý, je přístup amerického konzervativního politologa Charlese Murraye, a to především jeho kontroverzní kniha *The Bell Curve: Intelligence and class structure in American Life* z roku 1994, kterou napsal spolu s psychologem Richardem J. Herrnsteinem a která byla označena "jako nejprovokativnější práce ve společenských vědách" (blíže viz Giddens 1999:267-273,404-406; též Budil 2003:255-256; Charles Murray rovněž Mareš 1996).
- 7) "The intensive study of the family has many methodological advantages. Because the family is a small social system, it lends itself to the holistic approach of anthropology. The family is a natural unit of study, particularly in a large metropolis like San Juan or New York. In studying a culture through the intensive analysis of specific families we learn what institutions mean to individuals. It helps us get beyond form and structure to the realities of human life. Whole-family studies bridge the gap between the conceptual extremes of culture at one pole and the individual at the other; we see both culture and personality as they are interrelated in real life." (Lewis 1966:XX).
- 8) K této kritice viz Valentine 1968, zejména s. 64-67.
- 9) "This style of life [culture of poverty - pozn. autora] transcends national boundaries and regional and rural-urban differences within nations. Wherever it occurs, its practitioners exhibit remarkable similarity in the structure of their families..." (Lewis 1966:19).
- 10) Lewis s o výskytu kultury chudoby v USA vyjadřoval poněkud nejednoznačně: "Because of the advanced technology, high level of literacy, the development of mass media and the

relatively high aspiration level of all sectors of the population, especially when compared with undeveloped nations, I believe that although there is still a great deal of poverty in the United States [...] there is relatively little of what I would call the culture of poverty. My rough guess would be that only about 20 percents of the population below the poverty line [...] in the United States have characteristics which would justify classifying their way of life as that of a culture of poverty" (Lewis 1966a: 51).

11) Např. Hylan Lewis (Hylan Lewis 1967); Goodwin: "...[there is] no difference between poor and nonpoor when it comes to life goals and wanting to work" (Goodwin 1972, citace dle Vic - Howard 1991:105); dále v Anglii Silburn: "Expecting the so-called `problem families` the poorer households could not be said to be culturally distinct from the richer..." (Silburn 1970:155; citace dle Vic - Howard 1991:106).

12) Viz Vic a Howard (Vic - Howard 1991:106), kteří uvádějí příklad výzkumu z Rio de Janiera.

13) Tamtéž, s. 105-106.

14) Lewis podává následující vysvětlení: "I decided to use the term culture of poverty because my books were intended for a wide audience. I believed that the concept of a subculture, difficult even for social scientist, would confuse the average reader..." (Lewis, Oscar. : Culture and Poverty: Critique and Counter-Proposals - Book review. In Current Anthropology, vol. 10 (1969), s. 189.). Dále: "While the term ,subculture of poverty is technically more accurate, I have used culture of poverty as a shorter term" (Lewis 1966a: XXXIX).

15) Valentine 1968, zejména s. 107 - 113. Ke kritice užívání pojmu subkultura rovněž Gursslin a Roach (1967), který - podobně jako Valentine - zdůrazňuje tendenci sociálních vědců hledat subkulturu všude tam, kde je sebemenší rozdíl v chování od obecného standardu.

16) K tomuto sporu viz recenze knihy Charlesa Valentina v Current Anthropology, vol. 10 (1969), No. 2-3. Pp. 181-201, kde Valentine mj. píše: "On culture and subculture, the major issue is that, regardless of terminology, Lewis often writes about the subject as if he had a full culture in mind. This begins with his definition ,a culture in the traditional anthropological sense and continues throughout much theoretical discussion" (s. 198).

17) Ačkoliv je Valentinova kniha Culture and Poverty prakticky založena na kritice Lewise, tento negativní aspekt se tam - jak poukazuje Kochar [Kochar, V.K.: Culture and Poverty: Critique and -Counter Proposals (book review and athour`s precis/reply). In: Current Anthropology, vol. 10 (1969), pp.186-187] - nevyskytuje.

18)

19) Gursslin a Roach 1967.

20) Petr Mareš v knize Sociologie nerovnosti a chudoby uvádí tři možné příčiny chudoby: (1) chudoba jako důsledek uspořádání ekonomického a sociálního systému společnosti; (2) chudoba jako výsledek lenosti..., nebo-li jako důsledek individuálních nedostatků; (3) chudoba jako důsledek situačních faktorů, s čímž, dle Mareše, souvisí koncept kultury

chudoby (Mareš 1999: 60-65). Osobně s tímto vymezením souhlasím, ovšem samotný diskurs na téma chudoby se omezuje prakticky na první dvě příčiny, v čemž vidím jednu z příčin kritiky konceptu kultury chudoby, neboť tzv. "situační faktory" bývají zaměňovány s individuálními nedostatky jednotlivců.

21) Mareš 1999: 65-69.

22) Viz např. Auletta 1982: 34.

23) Mareš 1999: 60. Ke sporu mezi konzervativními a liberálními názory na chudobu viz např. Wilson 1985, zejména s. 6-19.

24) "... it is the label for specific conceptual model that describes in positive terms a subculture of Western society with own structure and rationale, a way of life handed on from generation to generation along family lines" (Lewis 1966b:19).

25) "The culture of poverty is both an adaptation and a reaction of the poor to their marginal position in a class-stratified, highly individuated, capitalistic society" (Lewis 1966a: XLIV; viz též Lewis 1966b:21). "Once it comes into existence it tends to perpetuate itself from generation to generation because of its effect on the children" (Lewis 1966a: XLV).

26) Mareš 1999:61,65.

27) Wilson 1987:13.

28) Rozuměj z řad liberálně smýšlejících.

29) Valentine 1968:116-117

30) Valentine 1968:113.

31) Je možná do určité míry pravda, že Lewis kladl příliš veliký důraz na interní - sebereprodukující se příčiny kultury chudoby, ovšem musíme vzít v úvahu, že jeho výzkum vycházel z antropologických základů a jeho cílem byl výzkum subkultury. Ostatně necháme mluvit samotného Lewise: "The crucial question from both the scientific and the political point of view is: How much weight is to be given to the internal, self-perpetuating factors in the subculture of poverty as compared to the external, societal factors? My own position is that in the long run the self-perpetuating factors are relatively minor and unimportant as compared to the basic structure of the larger society. However, to achieve rapid change and improvement with the minimum amount of trauma one must work on both the "external" and "internal" conditions" [Lewis, Oscar. Culture and Poverty: Critique and Counter Proposals (book review and author's precis/reply). In: Current Anthropology, vol. 10 (1969), pp.192.]. Tuto citaci uvádím pod čarou z toho důvodu, jelikož se jedná o Lewisův výrok, který následoval až po formulaci jeho modelu kultury chudoby a až poté, co byl hojně kritizován.

32) Hannerz, Ulf: Culture and Poverty: Critique and Counter Proposals (book review and author's precis/reply). In: Current Anthropology, vol. 10 (1969), pp. 186.

33) Massey - Denton 1993: 5.

34) Tamtéž, s. 165.

35) Tamtéž, s. 172.

36) Wilson 1991:10, kde mj. parafrázuje Hannerze: "... it is not sufficient to recognize the importance of macrostructural constraints; it is also imperative to see the merits of a more subtle kind of cultural analysis of life in poverty."

37) Tamtéž. Wilson zde užívá jako příkladu studii *Travail et travailleurs en Algeria* od Pierra Bourdieu, která spadá do jeho "antropologického" období.

38) "... what distinguished the two concepts [culture of poverty and social isolation, pozn. autora] is that although they both emphasize the association between the emergence of certain cultural traits and the structure of social constraints and opportunities, culture of poverty, unlike social isolation, places strong emphasis on the autonomous character of the cultural traits once they come into existence" (Wilson 1987:137). Viz též Mareš 1999:179, který konstatuje: "Z hlediska kultury bídy jsou vlastnosti chudých příčinami jejich chudoby. Nikoliv z hlediska situační teorie [sociální izolace]." Podotkl bych, že to není zcela přesné...

39) V podstatě se dá říct, že Wilsonův koncept akcentuje pouze určitou dimenzi konceptu sociální exkluze, který pokrývá širší oblast, což ovšem lze říct též o kultuře chudoby.

40) Zdůrazňuji tuto výhodu proto, že explanační potenciál kultury chudoby je v širších souvislostech poněkud omezený. K dynamičnosti viz výše.

41) K pojmu sociální exkluze viz Mareš 2000.

42) Podobně tak se v zásadě nevylučuje model kultury chudoby s pojmem *underclass*.

Literatura:

AULETTA, Ken: *The Underclass*. New York: Random House, 1982.

BUDIL, Ivo T.: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha: Triton, 2003, 4 vydání.

GIDDENS, Anthony: *Sociologie*. Praha: Argo, 1999.

GURSSLIN, O.R. - ROACH, J.: *An evaluation of the Concept Culture of Poverty*. *Social Forces*, vol. 45 (1967), s. 383-392.

HANSON, Allan: *How Poverty Lost Its Meaning*. *Cato Journal*, vol. 17.

LEWIS, Oscar: *La Vida. A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty - San Juan and New York*. New York: Random House, 1966.

LEWIS, Oscar: *The Culture of Poverty*. *Scientific American*, vol. 215/4 (1966).

SIROVÁTKA, Tomáš (ed.): *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita, 2002.

MAREŠ, Petr: *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Slon, 1999.

MAREŠ, Petr: *Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení*. *Sociologický časopis*, 3/2000.

MASSEY, Douglas S. - DENTON, Nancy A.: *American Apartheid. Segregation and the Making of the Underclass*. Harvard University Press, 1993.

MASSEY, Douglas S.: *American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass*. *American Journal of Sociology*, vol. 96: 329- 357.

OPLER, Marvin: *On Lewis "Culture of Poverty" (Discussion and Criticism)*. *Current Anthropology*, vol. 9 (1968), No. 5. Pp. 451-452.

- PARKER, Seymour - KLEINER, Robert: The Culture of Poverty: An Adjustive Dimension. American Anthropologist, vol. 72 (1970).
- VALENTINE, Charles: Culture and Poverty: Critique and Counter-Proposals. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1968.
- VALENTINE, Charles: Culture and Poverty: Critique and Counter-Proposals - Book review. Current Anthropology, vol. 10 (1969), No. 2-3. Pp. 181-201.
- VIC, George - HOWARDS, Irving: Poverty Admist Affluence. Worcester: Billing & Sons. 1991.
- WILSON, J. William: Studying Inner-City Social Dislocations: The Challenge of Public Agenda Research. American Sociological Review, 1991, Vol. 56, pp. 1-14.
- WILSON, J. William: The Ghetto Underclass and the Social Transformation of the Inner City. The Black Scholar, May/June 1998.
- WILSON, J. William: The Truly Disadvantaged: The Inner City. The Underclass and Public Policy. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
- BARNARD, Alan - SPENCER, Jonathan (eds.) : Encyclopedia of Cultural Anthropology. London : Routledge, 1996.